بێ لایەنی تورکیا لە میانی شەری دووەمی جیهانی.. ڕەیان محمود حەمەد

تورکیا دوای سەرھەلدانی شەری دووەمی جیهان سوور بو لەسەر ئەوەی کە بەبێ لایەنیەوە پابەندبێ ، بەلام ئەمە رێگای لە تورک نەگرت چاودێری بارودۆخەکە بکەن. دوا بەدوای پەیماننامەی س□قی□ت- ئەلمانیا کە لە ۲۳ ی ئابی ۱۹۳۹ مۆرکرا ، شوکری سەراج ئۆغلۆی وەزیری دەرەوەی تورکیا لە ئەیلولی ۱۹۳۹ دا سەردانی مۆسکۆی کرد، بەلام تورک رازی نەبون دەست ب□ری بد□ن ب□ س□قی□ت بە بەکارھینانی گەروەکان لە لایەن ھەر دەولەتێکی دژ بە یەکێتی س□قی□ت. تا بەھاری سالی ۱۹٤۰ تاکە رەفتار کە تورکیا ئەنجامی دا داخستنی گەروەکان بوو لە سالی ۱۹۳۹ بەروی کەشتیە جەنگیەکانی بیانی . ئەمەش جێبەجێ کردنی ھەردوو مادەی ۲۰و ۲۱ کە لە پەیماننامەی مۆنترۆدا ھاتبون، خۆ بەدەستەوەدانی فەرەنساش لە ۲٦ی حوزەیرانی ۱۹٤۰ لە بەردەم ئەلمانیادا، یارمەتی تورکی دا کە پابەندبن بە ھەلوێستی بێ لایەنی . دکتۆر رەفیق سایدام سەرۆک وەزیران(۲٥ی کانوونی دووەم ۱۹۳۹- ۸ی تەموزی ۱۹٤۲) لە حوزەیرانی ۱۹٤۰ دا بە ئەنجومەنی نیشتیمانی رایگەیاند کە تورکیا لە بەرامبەر ئەوەی کە رویداوە. خۆی دوور لە شەر دەگرێ.

تورکیا سوور بوو لەسەر ئەوەی کە دەولەتانی بەلکانی دەوروبەری نەخرێنە ناو شەرەوە، لە میانی سالی ۱۹٤۰ دا تورکیا لەوە دەترسا ئەلمانیا بەرەو رۆژھەلات بچێ بۆیە چالاکیی خۆی نواند بە ئاراستەی بەتین کردنی یەکێتی نێوان دەولەتانی بەلکان و گەیشتن بە جۆرێک لە رێکەوتن سەبارەت بە ململانێیەکانی ھەرێمی ، بەلام سەرنەکەوت، رۆمانیا وبولگاریا وردە وردە لە دەوری ئەلمانیا دە خولانەوە لە ھەمان کاتدا داگیرکردنی یۆنان لە لایەن ئیتالیاوە لە تشرینی یەکەمی ۱۹٤۰ دا گرفتێکی گەورەی ھینایە ئاراوە. بە شێوەیەک کە ئەنتۆنی ئەیدن وەزیری دەرەوەی بەریتانیا لە شوباتی ۱۹٤۱ دا سەردانی ئەنقەرەی کرد بۆ باس کردنی ھەلوێستی سەربازی لەگەل سەرانی تورکدا، ھەروەھا بۆ وەرگرتنی رەزامەندیان سەبارەت بە بەکارھێنانی سوپای بەریتانیا لە بەرگری کردن لە یۆناندا، لە مانگی حوزەیرانی سالی ۱۹٤۱ دا تورکیا خۆی بە شێوەیەک بینیەوەکە چەندین ولاتی ژێردەستەی ھێزەکانی سەربازی ئەلمانیا دەوریان داوە.

لەوانەش یۆنان و یوگسلاڤیا و کریت و رۆمانیا بولگاریا و سوریا ، تەنانەت دورگەکانی یۆنان لە دەریای ئیجە نزیک لە کەناری تورکیا کەوتنە چنگ ئەلمانیاوە. لەبەرەوە سەرانی تورک دەرکیان بەوە کرد کە بەرژەوەندی تورکی دەخوازێ بەلێنێک لە ئەلمان وەربگرن کە دەست درێژی نەکاتە سەر ولاتەکەیان، (فۆن باین) ی بالیۆزی ئەلمانیا لە ئەنقەرە توانی تورکیا قایل بکات تا وتوێژ لەگەل ئەلمانیا دا سازبکات بە پەرەپێدانی نێوانی هەردوولادا. ئەوەی یارمەتی ئەم خالەشی دا چەندین فەرماندەی سەربازی تورک بون ،کە هەستی خۆشەویستیان بەرامبەر بە ئەلمانیا هەبوو ، بۆیە تورکیا پەیماننامەی دەستایەتی و پەلاماردانی لەگەل ئەلمانیا لە ١٨ ی حوزەیرانی ١٩٤١ مەرکرد کە ماوەکەی ١٠سال بوو. هەروەهالە ٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٤١ دا رێکەوتنامەیەکی بازرگانی لەگەل ئەلمانیا مەرکرد بەم پێیە تورکیا ٩٠ هەزار تەن مادەی کرۆمی خاوی گرنگ لە سالانی ١٩٤٣و ١٩٤٤ بە ئەلمانیا دەنێرئ لە بەرامبەر دا بە بە های ١٠٠ ملیۆن لیرەی تورکی و چەک و کەرەستەی جەنگی لە ئەلمانیا وەردەگرێ .

هاوپەیمانان هەولیاندا تورکیا قایل بکەن لە پال ئەوانەدا بەژداری لە شەردا بکات بەتایبەتیش دوای ئەوەی ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا هاتە ناو شەرەوە، هەروەها رێکەوتنی هاوپەیمانان لە هەردو کەنگرەی مۆسکۆ و تاران کە لە سالی ١٩٤٣ دا بەستران کە پێویستە تورکیا لە کۆتای سالی ١٩٤٣ دا بەژداری لە شەردا بکات ، هەولێکی زۆری فشاری دیبلۆماسی لەگەل تورکیادا درا لەوانەش داواکەی هەریەک لە (رۆزفلت) ی سەرۆکئ ئەمریکا و (چەرچل) ی سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا کە ئاراستەی عیسمەت ئینۆنۆیان کرد دوای گەرانەوەی لە کۆبونەوەی تاران کە لە تشرینی دوەمی ١٩٤٣ بەسترا. داواکەش بریتی بو لەوەی کە هەنگاوی تورک لە بنچەدا لەسەر ئەمەی رازی بون بەلام رازی بونەکەیان بەوە بەستەوە لە هاوپەیمانان جارەکی دیکەش چەکی پێ بدەن.

دیارە تورک هەستیان کرد کد تەرازوی هێز لە شەردا لە بەرژەوەندی هاوپەیماناندایە و شکستەکانی ئەلمانیاش بەدەر دەکەون. بۆیە هەندە هەنگاویان هەلەنا لە وانە ١٤ ی حوزەیرانی١٩٤٤ دا رایانگەیاند کە تورکیا گەروەکان بە رووی کەشتیگەلی ئەلمانیا دادەخات بە پێی پەیماننامەی مترۆو رێکەوتنامەی ١٩٣٩ ی نێوان تورکیاو بەریتانیاو فەرەنسا . دواتر لە ٢٢ی شوباتی ١٩٤٥ دا شەریان لە دژی ئەلمانیاو ژاپۆن لە ١ی ئادار رایگەیاند. ئەگەر لەم هەنگاوانە بروانین ، دو شتمان بۆ دەردەکەوێت یەکەمیان : ئەم هەنگاوانە شەوەین زیاتر لەوەی کە ناوەکی بن،چونکە شەر کۆتای دەهات و تورکیاش بەراستی

بەژداری شەری نەکرد.
دوەمیان: بۆ ئەوە دەگەرێتەوە کە تورکیا دەیویست کورسییەک لە کۆنگرەی نەتەوە یەکگرتوەکان مسۆگەر بکات کە پێشنیاز کرابوو دابمەزرێ ، بەتایبەتی کە کۆنگرەی مالتا رێگای بەو دەولەتانە نەدا کە شەریان دژ بە تەوەر رانەگەیاند بوو ، ئامادەی کۆنگرەکە بن کە لە ٢٥ ی نیسانی ١٩٤٥ لە سان فرانسیسکۆ بەژدار بوون بە دارشتنی پەیماننامەی دامەزراندنی دەستەی نەتەوە یەکگرتوەکان و لە ٢٦ ی حوزەیرانی ١٩٤٥ دا کۆتای پێ هێنا و بەم شیوەیە نەتەوە یەکگرتەکان دامەزار و تورکیاش بوە ئەندامی کارا لە ١٥ی ئابی ١٩٤٥ دا داوای رەزامەندیی پەرلەمان لەسەر پەیماننامەکەی.

وەستانی تورکیا بەبئ لایەنی لە میانی شەردا کارێکی ئاسان نەبوو وە زۆر گران لەسەری وەستا. چونکە ناچار بو سوپایەک بهێلێتەوە کە ژمارەکەی یەک ملیۆن جەنگاوەر بوو . هەروەها کاروباری ژیان لە زۆربەی دەزگاکانی دەولەت وەستا لە ئاکامی پەیوەندی کردنی ژمارەیەکی زۆری خەلک بە سوپاو هێزی چەکداری تورکیا هەرچەندە تورکیا بەژداری شەری نەکرد بو بەلام شوێنەواری شەر بە ئاشکرا بە کۆمەلگەی تورکیەوە دیار بوو. بە تایبەتی دوای ئەوەی کە سامانێکی زۆری ئابوری ولات خرایە خزمەت سوپاوە. بۆیە گەل مەینەتیەکی زۆری چێشت، هەر بەو بۆنەیەوە ناچار بوو کەرستەی خۆراک بکاتە پسولە، لە ئاکامی ئەو کارەشدا نرخی کالای بەکاربردنشی بەشێوەیەکی زۆر بەرزبەوە. لە بەر کەمی لەلایەک و وەستانی بازرگانی نێودەولەتی لە لایەکی دیکەوە. وە بارگرانی رەوشەنی ئابوری لەسەرشانی توێژی مامناوەندی و هەژار ، لە توێژی دەولەمەند زیاتر بوو، چونکە پەیوەندی کردنی ژمارەیەکی زۆری خەلک بە سوپاوە بوە هۆی کەم بونەوەی کرێکار ، بازرگانی دەرەکیش روبەروی قەیرانی ئابوری بوەوە. ئەمە سەرباری ئەو پارە و سامانە زۆرەی کە حکومەت بە کرینی چەک و کەرەستەی سەربازی تەرخانی کردبو، حکومەت ناچار بو یاسای بەرگری نیشتیمانی لە ١٨ی کانونی دوەمی ١٩٤٠ راگەیاند کە دەسەلاتی زیاتری بە حکومەت دا تاکو چاودێری چالاکیەکانی ئابوری بکات، لیژنەیەکیش لە سەرۆک وەزیران و وەزیرانی ئابوری و دارای بەرگری چەندی دیکە پێکهات بە جئ بەجێ کردنی یاسای ناوبراو. وە پرسیارو بۆچونی زۆریش دەخرایە روو سەبارەت بە سودی بەردەوام ، بونی سیستەمی تاک حزبی لە حوکمی ولاتدا ، بە تایبەت کە ئاراستەی رای گشتی جیهان بەرەو زیاتر کرانەوەی دیموکراسی و چەسپاندی پرانسیپەکانی ئازادی هەنگاوی دەنا ، ئەم هەمو بانگەوازانەش ئاماژە بون بە دەست پێکردنی قۆناغێکی نوێی مێژووی تازەی تورکیا،

کە بریتی بوو لە سەرهەلدانی دیاردەی فرە حزبی.